

Källkritik och nya publiceringsformer

Helena Francke, Högskolan i Borås och Olof Sundin, Lunds universitet

Inledning

Internet med dess många publiceringsformer har inneburit en renässans för intresset för källkritik. När vem som helst kan publicera information om i det närmaste vad som helst blir tillvägagångssätt för att kunna värdera hur trovärdig en källa är av stor vikt. I många av dessa publiceringsformer finns det ingen förhandsgranskning av texter och ansvaret för att granska faller på läsaren. Det kan uttryckas som att vi i samband med många av nätets publiceringsformer går från förhandsgranskning till efterhandsgranskning av texter. I Del 4 av denna modul resonerar vi om konsekvenserna av dessa, och andra, förändringar för källkritik. Vi utgår från konkreta exempel men kan givetvis inte täcka in alla olika publiceringsformer. Vi tar utgångspunkt i frågor om vad författarskap innebär i nya medieformat och hur man kan arbeta med källkritiska problemställningar när författarskapet inte alltid är tydligt.

I texten behandlar vi främst publiceringsformer där författarskapet skiljer sig från så kallade traditionella medier på ett strukturellt vis som är inbyggt i den plattform eller de förutsättningar som gäller för publiceringsformen. Med traditionella publiceringsformer menar vi sådana som vuxit fram i den tryckta informationens era, exempelvis böcker och dagstidningar, men som nu ofta existerar parallellt med digitala medier. Det vi kallar för nya publiceringsformer är många gånger 20-25 år gamla så ”ny” är i sammanhanget en definitionsfråga. Det kan handla om det som vi ibland kallar *användar- eller deltagargenererade medier* där tröskeln för att bidra är låg, till exempel när man bidrar genom att kommentera ett blogginlägg, publicera en statusuppdatering på Instagram eller ladda upp en video på YouTube. I flera fall är dessa användargenererade medier också *kollaborativt skapade*, det vill säga de skapas gemensamt av personer, ibland hundratals, som ofta inte känner varandra. En annan benämning som ofta används med liknande betydelse är *sociala medier*.

En bakgrund i styrdokumentet

Liksom när det gäller sökning av information är källkritik, särskilt i relation till nya publiceringsformer, något som skolan har haft svårt att göra till ett innehåll för lärande, för undervisning och för bedömning (Carlsson & Sundin, 2018; Limberg & Folkesson, 2006; Sundin, 2015). Som beskrivs i Del 3 av modulen tas källkritik upp på olika vis på både övergripande nivå och i specifika mål i kursplaner i Lgr11, i ämnesplaner i Gy11 och i ämnes- och kursplaner för kommunal vuxenutbildning (Skolverket, 2017a; 2017b; 2018). Därtill har de reviderade läroplanerna synliggjort de digitala aspekterna, vilket självklart har betydelse för källkritik. Formuleringarna är emellertid ofta relativt allmänna. En utgångspunkt i denna text är att källkritik, tillsammans med informationssökning, kan ses som ett

viktigt samtida kunskapsfält i sig, även om det bör behandlas i relation till, eller kanske snarare integrerat med, annan ämnesundervisning.

För att kunna agera källkritiskt krävs kunskap inte enbart om ämnesinnehåll utan också om den infrastruktur med vars hjälp man tar del av information (Francke & Sundin, 2010). Det gäller exempelvis kunskap om varför viss information blir synlig och inte annan, vilket diskuteras i Del 2 av denna modul, kunskap om hur information produceras i specifika fora såsom till exempel i Wikipedia och hur bildsökningar kan bidra till att identifiera manipulerade bilder. Appliceringen av traditionella metoder för källkritik är många gånger viktiga också på nätet, men det räcker inte att enbart kunna granska specifik information som hamnar högt upp i ett flöde eller i en träfflista i enlighet med traditionella kriterier (Carlsson & Sundin, 2018). Det är viktigt att förstå hur informationen skapas, i vilka sammanhang den ingår och varför vi stöter på den i en viss kontext.

Skolinspektionens granskning av skolors arbete med källkritiskt förhållningssätt i Samhällskunskap och Svenska (2018) visar bland annat att många skolor inte behandlar digitala aspekter av källkritik. Istället är det framför allt det som rapporten benämner ”traditionell källkritik” som dominerar. Till exempel är det bara en skola av tre i studien som i sin undervisning relaterar webbsidors uppbyggnad med källkritik. Vidare så visar Skolinspektionens granskning att cirka hälften av skolorna inte berör kritisk granskning av rörlig bild, vilket är en utmaning i det digitala medielandskapet. I Del 2 och Del 3 av denna modul diskuterar vi Skolinspektionens rapport mer utförligt i relation till informationssökning och till kritisk granskning av bilder.

Författarskap, upphov och auktoritet

Historiskt sett har de källor som är relevanta att bedöma källkritiskt framför allt varit personer eller dokument. I dagens medielandskap förändras villkoren för vad en källa kan vara. Vid exempelvis en sökning på Shakespeare i Google presenteras en faktaruta till höger med uppgifter om författaren hämtade från Wikipedia. Funktionen kallas för Knowledge Graph och innebär att Google Sök ibland redan på sidan med träfflistan sammanställer ”svar” på den fråga som har ställts i en sökning. I många fall kan det vara svårt för läsaren att bestämma ursprung och kvalitet på uppgifter som har sammanställts i en så kallad mash-up (dvs när information från flera källor sammanställs till en ny källa), en faktaresurs som Gapminder eller ett kollaborativt producerat verk som Wikipedia. Tekniker för manipulation av till exempel bilder och videor används ibland för förledande eller underhållande syften, exempelvis genom datorgenererade bilder och så kallad *human image synthesis* som gör att bilder kan läggas över en befintlig bild eller film för att generera ett resultat som förefaller äkta. På så vis kan det se ut som att det finns en film av en person, exempelvis en känd politiker, som gör något olämpligt, men som bygger på manipulation av filmen. Det blir också alltmer så att gränsen mellan det informella och det formella som ibland förknippas med det muntligt respektive det skriftligt formulerade, suddas ut i de ofta direkta men offentliga kommentarer som ges i kommentarsfält, på forum eller i Facebook-grupper. På vissa webbplatser, såsom diskussionsforumet Flashback, gör användandet av pseudonymer det svårt att granska en författares trovärdighet på traditionellt sätt. Det händer

också att någon utger sig för att vara någon annan, som när falska Twitter- och Facebook-konton skapas i kända personers eller organisationers namn. Det gör att de metoder för källkritik som bygger på att identifiera författaren till en källa och bedöma om författaren trovärdigt kan yttra sig om en specifik fråga behöver kompletteras med andra metoder. Nya krav ställs på hur man kan fastställa det rimliga i att vi ska tro på en specifik utsaga (jfr Lankes, 2008).

I detta sammanhang kan man nämna den distinktion som Sam Wineburg och Sarah McGrew (2017) gör mellan vertikal läsning och sidledsläsning. Med vertikal läsning avser författarna en traditionell läsning, där läsaren källkritiskt granskar en text genom att stanna kvar på samma sida och läsa från början till slut. Sidledsläsning, däremot, beskriver hur människor granskar en text genom att hoppa mellan texter, till exempel genom att öppna flera flikar på webbläsaren. Wineburg och McGrew (2017) hävdar att i deras undersökning använde sig akademiker och studenter av en vertikal läsning, medan fakta-checkare läste sidledes, vilket var mer framgångsrikt. Det här resonemanget återkommer i del 5 av denna modul.

Innan vi går vidare behöver vi närma oss frågan om vad en författare egentligen är och om det i praktiken är något nytt med kollaborativt författarskap. Poststrukturalistiskt inriktade litteraturteoretiker som Roland Barthes (1977/1968) och Michel Foucault (1993/1969) ifrågasatte i några berömda essäer redan på 1960-talet relationen mellan författare och text och rimligheten i att vi läser texter i ljuset av vad vi vet om författaren. Det kan tyckas som att steget från litteraturkritik till källkritiska resonemang på internet är långt, men i praktiken är författarrollen ofta komplicerad och måste förstås i relation till såväl historia som samtid, struktur och samhälle likväl som psykologi. Det är många gånger svårt att fastställa en unik enskild författare även i så kallade traditionella medier och trovärdighet kan förknippas med förlag och redaktör likväl som med författare. Tryckta uppslagsverk har till exempel sällan namngivna författare och även om de har det är det traditionellt själva uppslagsverket vi litar på snarare än författaren till enskilda artiklar.

Vems auktoritet?

Vem som är en kognitiv auktoritet (se Del 3 av denna modul) och vikten av det som traditionellt har betraktats som trovärdiga källor ifrågasätts ofta, inte minst i sociala medier, till förmån för egna erfarenheter, alltså förstahandserfarenheter. Andra med erfarenheter som kan bekräfta den egna erfarenheten blir då också lätt kognitiva auktoriteter. Doty (2015) har till exempel visat hur uppgifter på webbsidor och i kommentarsfält som handlar om vaccinationer ibland hänvisar till traditionella auktoriteter, som utbildad sjukhuspersonal och vetenskapliga studier, medan andra som kommenterar prioriterar sina egna upplevelser men också lyssnar till andrahandskunskap i form av andras erfarenheter som bekräftar de egna. Denna tendens att lita på uppgifter som bekräftar de egna förväntningarna eller värderingarna kallade Patrick Wilson för ”inneboende rimlighet” (*intrinsic plausibility*) (1983, s. 24-25; vår övers.). Den inneboende rimligheten i vad som framställs och hur det framställs är ett redskap som ofta används för att bedöma trovärdighet. Det kan handla om att det som sägs överensstämmer med vad vi tror oss veta och anser sedan tidigare, men också till exempel

att en webbsida ger intryck av att vara professionellt skapad och har en logotyp som stämmer överens med vad vi förväntar oss (Mansour & Francke, 2017; Metzger, Flanagin & Medders, 2010). Den inneboende rimligheten bedöms ofta i samspel med sådana tumregler som diskuteras i Del 3 av denna modul. Samtidigt som det kan vara ett användbart redskap att se till en källas inneboende rimlighet så blir vi då också beroende av att vår egen uppfattning är rimlig. När vi förlitar oss alltför mycket på en källas inneboende rimlighet måste vi vara uppmärksamma på att vi kanske bekräftas i en felaktig eller alltför avgränsad uppfattning, eller att någon kan utnyttja våra förväntningar på källan för att framställa den som trovärdig (Doty, 2015; Metzger, Flanagin & Medders, 2010). Ett exempel på det senare kan vara att en webbsida ger intryck av att vara professionellt producerad.

Kunskap om källor skapas på olika vis. En person som har varit aktiv inom ett område, det kan vara ett vetenskapligt fält eller en idrottsgren, har ofta byggt upp en kunskap som gör att vederbörande dels är bekant med vilka personer eller andra källor som uttalar sig eller skapar resurser inom området och dels kan navigera mellan de olika ståndpunkter som finns. Man har kanske lärt sig att skilja mellan forskare som företräder biologiska förklaringar på en företeelse och de som företräder sociala förklaringar, men kan också utifrån en text vanligen identifiera dessa olika positioner utan att veta vem författaren är. I användargenererade medier kan givetvis sådan kunskap vara användbar. Dessa medier inbjuder i vissa fall också till att bli deltagare i en gemenskap. Det går att följa en bloggare över tid och skapa sig en uppfattning om dennes ståndpunkter och hur trovärdig man bedömer att personen är, precis som man kan följa ledarskribenter eller kritiker i pressen. Det behöver heller inte vara en person, utan det kan också vara fråga om att man skaffar sig en erfarenhet av ett specifikt användarkonto.

Aktivt deltagande i produktion av en källa kan också bidra till att öka kunskapen om dem som skriver eller producerar. En jämförelse mellan hur redaktörer på Wikipedia och gymnasieelever gör trovärdighetsbedömningar i Wikipedia visade att redaktörer ofta hade en uppfattning om andra aktiva Wikipedia-redaktörer som de utnyttjade när de bedömde trovärdigheten hos en artikel (Francke & Sundin, 2010). I studien visades att en sådan uppfattning utgick från vilka bidrag vederbörande hade gjort i olika sammanhang och inte var kopplad till att man till exempel visste vem som låg bakom en pseudonym. Det var inte nödvändigt att redaktörens identitet var känd. På detta vis skapades många gånger förstahandskunskap om andra användare och en uppfattning om kvaliteten och trovärdigheten hos deras bidrag på Wikipedia. Denna förstahandskunskap saknade gymnasieelever som inte var Wikipedia-redaktörer vilket gjorde att de var mindre väl rustade för källkritiska bedömningar på Wikipedia. (Francke & Sundin, 2010)

Socio-tekniska produktionsförutsättningar

Studien som jämförde gymnasieelevers och Wikipedia-redaktörers källkritiska bedömningar av Wikipedia-artiklar visar också att redaktörerna utnyttjade sin erfarenhet av Wikipedias struktur som en del i sina källkritiska bedömningar (Francke & Sundin, 2010). Det kan nämnas att Wikipedia-redaktörerna inte nödvändigtvis litade mer på Wikipedia-artiklar än vad gymnasieeleverna gjorde, men de baserade ofta sin analys på en kunskap om Wikipedias

produktionsförhållanden. Exempelvis besökte de ibland diskussionssidan för att se om några särskilda delar av innehållet diskuterades i relation till en artikel, och de analyserade historiken för att se hur ofta, med vad och av vem som artikeln uppdaterades.

Detta exempel illustrerar hur plattformens och internets utformning kan användas i den källkritiska analysen (se även Del 2 av denna modul). Liknande funktioner finns i exempelvis tryckt facklitteratur där det ofta finns en innehållsförteckning som hjälper oss att snabbt bedöma vad boken täcker in och vilka författare som har bidragit med olika kapitel. I digitala medier finns ytterligare sådana hjälpmedel. Webbadressers struktur berörs kort i Del 3 av denna modul. Externa tjänster kan utnyttjas för att exempelvis undersöka vem som ligger bakom en viss IP-adress eller domänadress (se till exempel Alexanderson, 2012). Det går också att utnyttja bildsökningar för att identifiera i vilka sammanhang en bild, eller stillbild från en film, förekommer och att utifrån det skaffa sig en uppfattning om dess äkthet i en viss användning (se Del 3 i denna modul).

Till detta kan läggas sådant som att titta på geotagging i bilder eller sociala medier, såsom Facebook eller Instagram, för att bedöma var en bild är tagen eller var en person befunnit sig. När den som laddar upp ett inlägg väljer att inkludera geotaggen så syns den för andra användare. I mobiler och kameror med GPS sker också en automatisk geotagging som hamnar i fotots metadata.

Dessa tekniska funktioner kan inte betraktas som fristående eller neutrala utan samspelar nära med sociala funktioner av olika slag. Viktiga sådana funktioner utgår ifrån källornas produktionsförhållanden och de ekonomiska, juridiska, politiska och kulturella sammanhang i vilka plattformar och källor skapas. I det följande exemplifieras några sådana socio-tekniska och ekonomiska förutsättningar i ett urval vanliga användargenererade medier med fokus på hur det påverkar källkritisk analys. Därefter ges ett något mer utförligt exempel baserat på genren uppslagsverk.

Användargenererade medier

Bloggar

Bloggen var ett av de tidigaste sociala medierna (Rettberg, 2008). De allra flesta bloggare utnyttjar någon form av bloggplattform. En del plattformar erbjuder möjlighet att låta bloggen lagras och tillgängliggöras hos tjänsten, ibland mot en avgift som gör att reklam inte syns, men det finns också plattformar som kan installeras på bloggarens egen server. Om bloggen ligger på egen domänadress går det att undersöka vem som är ansvarig för domänen. Bloggande tar sig många olika uttryck, alltifrån relativt privata sådana till att utgöra kanaler för att sprida forskning, journalistik, politik och reklam, att bygga varumärken, eller att möta likasinnade och sprida eller få tillgång till information som inte sprids i traditionella kanaler (Kaye & Johnson, 2011; Kjellberg, 2010; Rettberg, 2008). Bloggplattformar ger möjlighet att skapa samtal och kontakt mellan bloggare genom kommentarer, track backs och blog rolls. Tillsammans benämns de nätverk som skapas ibland bloggofären, och forskare har lyft fram att bloggofären har fyllt en viktig roll som en del av offentligheten men att den funktionen i allt högre grad har kommit att försvinna

(Halavais, 2016). Snarare har många bloggar professionaliserats (Drum, 2015) och ibland kommersialiserats. Vissa bloggare har kunnat tjäna pengar på sitt bloggande baserat på både annonser och på sponsring genom att de skriver om produkter eller tjänster som de har fått gratis eller får betalt för att recensera (Halavais, 2016). I sådana sammanhang, liksom när bloggaren bygger ett varumärke som journalist eller krönikör, blir antalet läsare centralt. Det kan leda till inlägg av mycket hög kvalitet men också till inlägg som formuleras sensationsinriktat för att öka möjligheten för spridning i andra sociala medier (Rettberg, 2008). Vi ser liknande tendenser i ledare och krönikor i nyhetsmedia. De olika funktioner som bloggen fyller gör att frågan om vad en blogg är idag är relativt komplex och att det är viktigt att uppmärksamma avsändare, syfte och tendens i bloggen.

Diskussionsforum

Diskussionsforum är, precis som bloggar, av väldigt olika karaktär. Grunden är att de ger användaren möjlighet att ställa frågor eller diskutera en fråga. I vissa fall kan de också fungera som känslomässigt stöd (Rodgers & Chen, 2005). En del diskussionsforum, såsom Flashback, har mer eller mindre välförtjänt dåligt rykte som samlingsplatser för fördomar och näthat medan andra forum upprätthålls av intressegemenskaper eller av företag. En svårighet när det gäller att bedöma trovärdigheten hos enskilda inlägg på ett diskussionsforum är att användarna ofta utnyttjar pseudonymer. Liksom när det gäller många andra typer av användargenererade medier kan bedömningen av om ett inlägg är relevant att använda ha att göra med för vilket syfte uppgiften ska användas och vilket ämnesområde det gäller (Francke, Sundin & Limberg, 2011). Det är ibland viktigt att skaffa sig en uppfattning om en större del av ett forum, och inte enbart en specifik så kallad tråd, för att kunna bedöma tendenser och ståndpunkter som finns på forumet och för att förstå vilken jargong som används. I vissa fall kan deltagarna på ett forum bidra till den källkritiska bedömningen. En finsk studie (Savolainen, 2011) undersökte inlägg i trådar på diskussionsforum som behandlade potentiellt kontroversiella frågor (hälsokost och rasism). Studien visar att deltagarna i sina inlägg bedömde trovärdigheten hos de andra deltagarna och kvaliteten i deras meddelanden i så många som en femtedel av inläggen. Det kan dock finnas anledning att fundera över om de källkritiska synpunkter som lyftes fram i inläggen utgör ett retoriskt medel för att underminera meningsmotståndares argument, vilket gör att eventuell tendens i inläggen behöver uppmärksammas.

YouTube

YouTube är den internetplattform som är mest använd bland svenskar för att titta på video. I stort sett alla unga i åldern 12 till 25 tittar på YouTube någon gång. I åldrarna 12 till 15 ser 79 procent på YouTube varje dag. (Davidsson, Palm & Melin Mandre, 2018)

Liksom internet i övrigt innehåller YouTube material av varierande trovärdighetsgrad, alltifrån nobelföreläsningar till reklam till konspirationsteorier. YouTubes arkitektur blandar reklammaterial med professionellt och användargenererat material, och uppmuntrar till en "klick-kultur" (Snickars & Vonderau, 2009, s. 11) genom att ge förslag på populära videor eller videor som liknar dem man tittat på. Liksom andra plattformar lagrar även YouTube användardata som utnyttjas för att föreslå innehåll och för reklamförsäljning, bland annat.

Material på YouTube kommuniceras ofta genom kanaler som användaren kan prenumerera på. Därigenom närmar sig YouTube den traditionella tv-kanalen (Vonderau, 2016). Olika avsändare står bakom kanaler, såväl myndigheter som Kungliga biblioteket och företag som Microsoft till privatpersoner. Liksom i fallet med bloggare så har så kallade YouTubers blivit ett fenomen som tillåter personer att bli kända och få en inkomst via reklamintäkter. På de mest sedda kanalerna har innehåll setts över 20 miljarder gånger (Socialblade, n.a.). Framgångsrika YouTubers har ofta avtal med företag som hanterar såväl utbildning som reklamavtal (Vonderau, 2016) och de har kommit att få mycket stor spridning.

YouTube tillhandahåller även HTML-kod som gör det lätt att inkludera video från YouTube på andra webbsidor. Det gör att YouTube-baserat material återfinns på en mängd olika platser på internet. Videofilmer på YouTube har ibland en mycket tydlig avsändare och syfte, ibland är detta mer osäkert. Materialet bör analyseras utifrån källkritiska kriterier och granskas på samma sätt som andra videor och sociala medie-plattformar (se även Del 3 i denna modul). Särskild uppmärksamhet kan ägnas åt att identifiera reklam, genre, syfte och hur plattformens algoritmer lyfter fram visst material till besökaren.

Sociala nätverkstjänster

Sociala nätverkstjänster samlar människor och låter dem dela sina erfarenheter, tankar, bilder, filmer och länkar med varandra samt låter andra medlemmar av nätverket kommentera, gilla och, i många fall, dela inläggen. Bland mellanstadie- och högstadeelever är Snapchat och Instagram de mest populära plattformarna, särskilt bland flickor (Alexanderson, Plam & Melin Mandre, 2018; Davidsson, Palm & Melin Mandre, 2018), medan även Facebook används flitigt av gymnasister. Vuxna använder framför allt Facebook och Instagram. De plattformar som är mest populära bland de yngre är huvudsakligen bild- och videobaserade och de är inte kollaborativa på ett sådant sätt att människor arbetar gemensamt med en text eller motsvarande. Däremot delar och interagerar människor på ett sådant sätt att visst innehåll sprids snabbt. I sociala nätverkstjänster kan nyheter spridas med mycket hög hastighet och lockelsen att dela något kan vara större än intresset för en nödvändig källkritisk reflektion. ”Viralgranskaren” är när detta skrivs en avdelning av tidningen Metro som just granskar sådana nyheter för att bedöma deras äkthet och förmedlar källkritiska metoder. Liksom i fallet med sökmotorer används sociala nätverkstjänsters algoritmer för att avgöra vilken information som ska presenteras för vilka användare (Haider & Sundin, 2016; se även Del 2 av denna modul). Att reflektera över varför vissa inlägg visas högt upp i flödet eller annonseras via e-post eller i mobiltelefonen är alltså en viktig del av den källkritiska analysen. Samtidigt är det svårt då vi inte vet exakt hur dessa algoritmer fungerar.

Rekommendationstjänster

En typ av tjänster som också bygger på användargenererat material är rekommendationstjänster, där användare betygsätter och kommenterar varor och tjänster. Det finns vissa likheter med diskussionsforum i det att de som bidrar ofta använder en pseudonym och att det är viktigt att vara uppmärksam på om rekommendationerna eller recensionerna innehåller kommersiella eller andra intressen från de som är part i målet. I de flesta fall finns det

också kommersiella intressen hos dem som äger rekommendationstjänsterna. De är en del av e-handel (t ex Amazon) eller förmedlar kontakter med e-handel (t ex TripAdvisor). Recensioner är nästan alltid sammankopplade med betygsättning av varan eller tjänsten som recenserar och utnyttjar på så vis möjligheten att skapa kvantitativa mått baserat på uppgifter från ett potentiellt stort antal deltagare, något som också används för trovärdighetsbedömningar (Metzger, Flanagin & Medders, 2010). Rekommendationstjänster bygger i regel på en algoritm som skapar en filtrering där innehållet i tjänsten viktas utifrån användares interaktion och där viktningen därför ofta sker olika beroende på vem det är som är inloggad (Haider & Sundin, 2016). Beroende på vad man tidigare har bidragit med (recensioner, gillanden etc), vilket nätbeteende man har, profilställningar och andra specifika faktorer får man ta del av olika information om exempelvis erbjudanden eller tips. Det är därför viktigt att vara uppmärksam på att vad man tar del av ofta styrs av kommersiella intressen på ett mer invecklat vis än vad man kanske först tänker sig.

Faktaresurser

Ett extremt exempel på hur det finns svårigheter att bedöma information utifrån vem som är upphov utgörs av resurser som bygger på öppna data, det vill säga fritt tillgänglig information som sammanställs i databaser. Dessa tjänster exemplifierar hur kunskap allt oftare tycks presenteras som numeriska värden. Exempel som här kan nämnas är statistisk från WHO, UNESCO och SCB, det vill säga data som samlats in och tillgängliggjorts av en organisation och som sedan kan återanvändas i andra sammanhang. Factlab är ett exempel på tjänst som ställer samman och tillgängliggör data från olika leverantörer och gör dem möjliga att jämföra med varandra. Ett annat exempel är WolframAlpha som är en databas vars mål är att ”make all systematic knowledge immediately computable and accessible to everyone” (WolframAlpha, 2016). Ett tredje exempel är Gapminder (www.gapminder.org) som sammanställer uppgifter om global utveckling. De olika tjänsterna skiljer sig åt, men de har det gemensamt att kunskap om företeelser främst presenteras i form av numeriska värden som kan illustreras grafiskt. ”Författarskapet” är uppdelat på en lång rad aktörer: den organisation som samlat in data, de som väljer ut vad som ska presenteras, och programmerarna som bidrar till att göra jämförelser mellan data möjliga och som visualiserar dessa relationer. Även här kan god kännedom om ämnesområdet och om de underliggande dataseten underlätta bedömningen av rimligheten i de resultat som visas. (Johansson, 2012)

Uppslagsverk

Uppslagsverk kan sägas utgöra en viktig del av ett kunskapssamhälles infrastruktur. Respekterade uppslagsverk har bidragit till att den etablerade kunskapen förankrats och framställts som viktig. I Sverige har enbart under 1900-talet uppslagsverk kommit och gått. *Nordisk familjebok*, *Svensk uppslagsbok*, *Bra Böcker* och *Nationalencyklopedin* är enbart några exempel. Traditionellt publicerade uppslagsverk, där en redaktion tillsammans med ämnesexperter producerar artiklar från A till Ö, är dyra att framställa. Förlagets auktoritet och rykte, som inte minst skapades genom samarbetet med akademiker och andra ämnesexperter, garanterade uppslagsverkets trovärdighet. Uppslagsverk utgör inte enbart en kunskapskälla, utan också ett instrument för att värdera om en företeelse har ansetts viktig nog att beredas plats i en kostsam tryckt publikation. I och med lanseringen av Wikipedia år 2001 förändrades

förutsättningarna dramatiskt inte bara för produktion utan också för hur uppslagsverk förmedlas och söks. Wikipedia bygger tekniskt på en wiki-plattform som gör det möjligt för både inloggade och anonyma skribenter att föreslå artiklar, bidra med innehåll, rätta andras artiklar, länka artiklar, lägga till källhänvisningar, rösta om artiklars kvalitet och relevans, samt mer allmänt delta i Wikipedia-gemenskapens många aktiviteter. Wikipedia bygger med andra ord en synnerligen kollaborativ arbetsform där inte bara människor bidrar utan också robotar, som automatiskt korrigerar tydliga felaktigheter eller skapar nya artiklar. En och samma artikel kan bestå av hundratals olika bidrag. Vissa av dessa bidrag har skrivits av personer med hög traditionell legitimitet i form av särskild utbildning eller anställning, medan andra bidrag görs av amatörer. Genom att skapa ett konto kan den som bidrar till Wikipedia vara anonym. Däremot kan även anonyma deltagare bygga ett *track record* genom sitt arbete på Wikipedia. Enskilda bidrag såväl som hela artiklar kan ha olika kvalitet, och vissa skribenters texter innehåller medvetna eller omedvetna fel. Vem som helst kan bidra med vad som helst, men systemet av skribenter, policy-texter om uppförande, tekniska förutsättningar och hur Wikipedia fungerar tillsammans med det övriga nätet medför att felaktigheter många gånger hittas snabbt och rättas till. Jämfört med *Nationalencyklopedin* får Wikipedia trovärdighet genom att så många människor bidrar till att försöka se till att det blir rätt. Studier har flera gånger visat att kvaliteten på innehållet står sig väl mot exempelvis *Encyclopaedia Britannica* (Giles, 2005). Det innebär emellertid inte att den som ska granska en artikel i Wikipedia kan luta sig tillbaka, utan denna måste, om det är viktigt, gå in på en enskild artikel och studera såväl historiken som artikelns diskussionssida och eventuella referenser.

Samspelet mellan traditionella och nyare medier

När användargenererade medier, ibland i par med sökmotorer, många gånger har kommit att ersätta traditionella medier som ingång till information (se Del 2 av denna modul) finns det fog för att påpeka att sociala medier många gånger samspekar med traditionella medier. I Facebook och Twitter är en viktig ingrediens att etablerade mediers innehåll delas. Svenska dagstidningar får mycket trafik från sociala medier, inte minst från Facebook (Bäck, Bäck & Gustafsson, 2015). Det har i sin tur gjort att traditionella medier anpassat sig till sociala mediers och sökmotorers sätt att fungera (Strömbäck 2015a; 2015b) och till hur människor väljer att dela (Bäck, Bäck & Gustafsson, 2015). En konsekvens är att nyhetsmedier strävar efter att få många delningar, klick och gillanden, vilket premierar det uppseendeväckande snarare än det lågmälda resoneraandet. Användarna av sociala medier får i sin tur del av ett nyhetsflöde som baserar sig både på personliga rekommendationer och på vad algoritmen, utifrån tidigare beteenden, tror att användaren vill ha (se Del 2 av denna modul). I allt högre grad fungerar även sociala medier som aggregatorer eller erbjuder kanaler där nyheter från flera håll sammanfogas. På så vis blir sociala medier och de företag de samarbetar med en typ av publicister.

Även i Wikipedia spelar traditionella medier en viktig roll. Wikipedia bygger, utöver tekniken i sig, på ett antal grundprinciper, policyer och riktlinjer. En av dessa är riktlinjen om att Wikipedia inte ska innehålla uppgifter som inte har varit publicerade tidigare (Wikipedia 2018-11-12). Med andra ord ska de påståenden som görs i Wikipedia idealt

kunna verifieras med en källa utanför Wikipedia. Vid en diskussion mellan författare på Wikipedia om vad som ska stå i en artikel kan auktoriteten hos de källor som verifierar ett påstående användas som argument för att ett specifikt påstående är mer korrekt än ett annat (Sundin, 2011). På svenska Wikipedia talar man till och med i en essä om ”trovärdighetsnivåer” hos olika källor. Vetenskapliga artiklar och avhandlingar hamnar högst upp medan källor från sociala medier och diskussionsforum rankas lägst (Wikipedia 2018-10-09). På så sätt är traditionella mediers auktoritet och olika genrers hierarki giltig också i Wikipedia. Det kollaborativa uppslagsverket Wikipedia kan därför på en gång sägas vara radikalt nytt avseende hur det skrivs, av vem, hur det underhålls, och hur det tillgängliggörs, och ganska traditionellt avseende synen på etablerade mediers auktoritet.

Att integrera källkritisk analys i undervisningen

Vid källkritisk analys av användargenererade medier i undervisningen blir det aktuellt med samma grundläggande utgångspunkter som de som presenteras i Del 3 av denna modul, nämligen att föra källkritiska resonemang ofta, i anslutning till flera olika ämnen och med hjälp av skolbibliotek och utbildad bibliotekarie. Diskussionerna kan innefatta frågan om hur en webbresurs bidrar med kunskap och i vilken utsträckning kunskapen är relevant för det syfte för vilken information söks. Att de källkritiska diskussionerna blir en naturlig del i samtalet i klassrummet innebär inte att de inte också ibland bör få vara i särskilt centrum för uppgifter, men gärna uppgifter som på ett eller annat vis också berör ämnet.

I anslutning till källkritisk metod talar man ibland om att en källa utgör evidens eller bevis för vad som skedde eller hur förhållandena var. Att det finns ett behov av att föra en diskussion kring vilken kunskap som efterfrågas i olika sammanhang visar studier som uppmärksammar en dikotomi i talet om fakta och åsikter i skolan. Uttrycket *fakta* används ofta för att benämna neutrala uppgifter, vilket vanligen är vad eleverna premierar i den svenska skolan (Gärdén m fl, 2014). I de studier som vi tidigare har hänvisat till (Francke, Sundin & Limberg, 2011; Sundin & Francke, 2009) framkom det till exempel tydligt att eleverna kopplade samman vissa genrer med fakta och andra med åsikter. De utnyttjade därför ofta genretillhörighet som ett sätt att snabbt välja bort resurser som de uppfattade förmedlade åsikter och som därför bedömdes som mindre trovärdiga eller relevanta i skolarbetet. En genre som förknippades nära med åsikter var bloggar, medan uppslagsverk ofta ansågs innehålla fakta och därför uppfattades som användbara i skolan. Sådana tumregler kan behöva utmanas och problematiseras i skolan så att inte källor väljs eller väljs bort oreflekterat.

Ett sätt att skapa fördjupad förståelse för hur olika genrer, inklusive användargenererade medier, fungerar och är uppbyggda kan vara att själv producera källor i genren. I klassen kan man exempelvis skriva kollaborativt i Wikipedia (eller annan wiki, som Wikimini; se t ex Thydell, 2016; Surmonen m fl, 2012), ha en klassblogg som eleverna skriver i eller producera egna filmer som laddas upp på YouTube. Sådant kollaborativt arbete kan ge upphov till diskussioner om hur man själv skapar källor som framstår som trovärdiga. Det kan dessutom öka förståelsen för de tekniska förutsättningarna för produktion av innehåll på en viss plattform och för de konventioner som finns för hur man skriver i en genre. Vad man pro-

ducerar kan anpassas efter ålder och ämne. Fördelen med bloggar, wikis eller filmer på YouTube är också att de kan skapas i skarpt läge med läsare som behöver övertygas och imponeras på. Det går också att studera hur det man har producerat blir sökbart (se Del 2 av denna modul) i olika söktjänster. Vid skrivande i Wikipedia blir det kravet än mer aktuellt eftersom man då är del av Wikipedia-gemenskapen som mycket väl kan ha synpunkter på bidragen. Det är en viktig faktor att överväga som lärare innan man använder Wikipedia som plattform för skrivande (jfr Thydell, 2016).

Källkritisk analys kräver ofta visst detektivarbete. En detektivs inställning är till exempel användbar för att utforska och försöka följa upp ursprunget till ett viralt inlägg som får spridning i sociala medier. Virala inlägg kan utsättas för källkritisk analys som innefattar till exempel att jämföra olika påståenden eller källor med varandra, att försöka identifiera ursprunget för text, bild eller video med hjälp av olika sökmotorer och specialtjänster, och att försöka komma fram till vem som ligger bakom publicering och spridning. På så vis uppmuntras också till eftertanke och ett kritiskt förhållningssätt när man själv är den som överväger att sprida vidare ett budskap från en mer eller mindre tillförlitlig källa.

Avslutande ord

De många publiceringsformer som vuxit fram med internet förändrar villkoren för källkritik. Det är inte enbart så att källkritik har blivit viktigare när en del av den traditionella förhandsgranskningen av publicerade texter har försvunnit. Vi menar att de källkritiska metoder vi använder även behöver anpassas till dagens medieformat. Framförallt har vi velat visa att det i många fall är otillräckligt att bedöma en text efter en traditionell syn på författaren. Vi vill understryka betydelsen av att förstå produktionsförhållanden och de ekonomiska, politiska, juridiska och kulturella faktorer som påverkar hur källor skapas och används. Att fördjupa kunskapen om olika genrer blir särskilt angeläget när det gäller användargenererade medier, dels därför att det är lätt att generalisera kring dem, dels för att deras interaktiva natur ofta uppmuntrar till att försöka förstå hur olika gemenskaper skapas kring dem. Vi vill också peka på betydelsen av att se källkritik i ljuset av sökkritik (se Del 2 av denna modul). Inte minst i vardagen tenderar vi att förlita oss på algoritmernas viktning av information.

Referenser

Alexanderson, K. (2012). *Källkritik på Internet*. (.SE:s Internetguide, nr 25). Stockholm: .SE (Stiftelsen för Internetinfrastruktur). <https://www.iis.se/?pdf-wrapper=1&pdf-file=Kallkritik-pa-Internet.pdf> [2016-08-01]

Alexanderson, K., Palm, M. & Melin Mandre, Å. (2018). *Skolbarnen och internet 2018*. Version 1.0. Stockholm: Internetstiftelsen.

Barthes, R. (1977/1968). The death of the author (s. 142-148). I: R. Barthes, *Image, music, text*. Övers. och red. S. Heath. London: Fontana Press.

Bäck, E., Bäck, H. & Gustafsson, N. (2015). *Ungas politiska deltagande: Nya former och aktivitet genom sociala medier?* Rapport för Demokratiutredningen.

<https://demokratiutredningen.files.wordpress.com/2015/04/bc3a4ck-bc3a4ck-gustafsson-ungas-politiska-deltagande.pdf> [2016-08-04]

Carlsson, H. & Sundin, O. (2018). *Sök- och källkritik i grundskolan: En forskningsrapport*. Lund: Lunds universitet.

Davidsson, P., Palm, M. & Melin Mandre, Å. (2018). *Svenskarna och internet 2018*. Stockholm: Internetstiftelsen.

Doty, C. (2015). Social epistemology and cognitive authority in online comments about vaccine safety. *iConference 2015 Proceedings*. <http://hdl.handle.net/2142/73664> [2016-06-13]

Drum, K. (2015). Blogging isn't dead: But old-school blogging is definitely dying. *Mother Jones* (31 January). <http://www.motherjones.com/kevin-drum/2015/01/blogging-isnt-dead-old-school-blogging-definitely-dying> [2016-08-04]

Foucault, M. (1993/1969). Vad är en författare? (s. 329-347) Övers. H. Killander. I: C. Entzenberg & C. Hansson (red.), *Modern litteraturteori: Från rysk formalism till dekonstruktion*. Del 2. Lund: Studentlitteratur.

Francke, H. & Sundin, O. (2010). An inside view: Credibility in Wikipedia from the perspective of editors. *Information Research*, 15(3), Special supplement: Proceedings of the Seventh International Conference on Conceptions of Library and Information Science, London, 21-24 June, 2010. <http://www.informationr.net/ir/15-3/colis7/colis702.html> [2018-12-12]

Francke, H., Sundin, O. & Limberg, L. (2011). Debating credibility: The shaping of information literacies in upper secondary school. *Journal of Documentation*, 67(4), 675-694.

Giles, J. (2005). Internet encyclopaedias go head to head. *Nature*, (438), 900-901.

Gärdén, C., Francke, H., Lundh, A. H. & Limberg, L. (2014). A matter of facts? Linguistic tools in the context of information seeking and use in schools. *Information Research*, 19(4), Special supplement: Proceedings of ISIC, the Information Behaviour Conference, Leeds, 2-5 September, 2014: Part 1, (paper isic07). <http://www.informationr.net/ir/19-4/isic/isic07.html> [2018-12-12]

Haider, J. & Sundin, O. (2016). *Algoritmer i samhället*. Stockholm: Regeringskansliet, Kansliet för strategi- och samtidsfrågor. <http://lup.lub.lu.se/search/record/8851321/file/8851333.pdf> [2016-06-07].

Halavais, A. (2016). The blogosphere and its problems: Web 2.0 undermining civic web-spaces. *First Monday*, 21(6). <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/6788/5518> [2016-08-04]

Johansson, V. (2012). *A time and place for everything? Social visualisation tools and critical literacies*. Borås: Valfrid. Diss.

- Kaye, B. K. & Johnson, T. J. (2011). Hot diggity blog: A cluster analysis examining motivations and other factors for why people judge different types of blogs as credible. *Mass Communication and Society*, 14(2), 236-263.
- Kjellberg, S. (2010). I am a blogging researcher: Motivations for blogging in a scholarly context. *First Monday*, 15(8).
<http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/2962/2580> [2016-06-17]
- Lankes, R. D. (2008). Trusting the internet: New approaches to credibility tools (s. 101-122). I: M. J. Metzger & A. J. Flanagin (red.), *Digital media, youth and credibility*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Limberg, L. & Folkesson, L. (2006). *Undervisning i informationssökning: Slutrapport från projektet Informationssökning, didaktik och lärande (IDOL)*. Borås: Valfrid.
- Mansour, A. & Francke, H. (2017). Credibility assessments of everyday life information on Facebook: A sociocultural investigation of a group of mothers. *Information Research*, 22(2), paper 750. <http://www.informationr.net/ir/22-2/paper750.html> [2018-12-12]
- Metzger, M. J., Flanagin, A. J. & Medders, R. B. (2010). Social and heuristic approaches to credibility evaluation online. *Journal of Communication*, 60(3), 413-439.
- Rettberg, J. W. (2008). *Blogging*. Cambridge: Polity.
- Rodgers, S. & Chen, Q. (2005). Internet community group participation: Psychosocial benefits for women with breast cancer. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10(4), doi:10.1111/j.1083-6101.2005.tb00268.x
- Savolainen, R. (2011). Judging the quality and credibility of information in internet discussion forums. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62(7), 1243-1256.
- Skolinspektionen (2018). *Undervisning om källkritiskt förhållningssätt i svenska och samhällskunskap, årskurs 7-9*. Stockholm: Skolinspektionen.
- Skolverket (2017a). *Få syn på digitaliseringen i vuxenutbildningen: Ett kommentarmaterial för komvux och särsvux*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2017b). *Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011*. Reviderad 2017. Stockholm: Skolverket.
<https://www.skolverket.se/undervisning/gymnasieskolan/laroplan-program-och-amnen-i-gymnasieskolan/laroplan-gy11-for-gymnasieskolan> [2018-12-12]
- Skolverket (2018). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. Reviderad 2018. Stockholm: Skolverket.
- Snickars, P. & Vonderau, P. (2009). Introduction (s. 9-21). I: P. Snickars & P. Vonderau (red.), *The YouTube reader*. (Mediehistoriskt arkiv; 12). Stockholm: Kungliga biblioteket.
- Socialblade (n.a.) Top 100 most viewed YouTube channels (sorted by video views).
<https://socialblade.com/youtube/top/100/mostviewed> [2018-12-07]

- Sormunen, E., Heinström, J., Romu, L. & Turunen, R. (2012). A method for the analysis of information use in source-based writing. *Information Research*, 17(4), paper 535. <http://www.informationr.net/ir/17-4/paper535.html> [2018-12-12]
- Strömbäck, J. (2015a). *Demokratin och det förändrade medielandskapet: Mot ökade kunskapslyfter och deltagandelyfter?* Rapport för Demokratiutredningen. <https://demokratiutredningen.files.wordpress.com/2015/04/strc3b6mbc3a4ck-demokratin-och-det-fc3b6rc3a4ndrade-medielandskapet.pdf> [2016-08-04]
- Strömbäck, J. (2015b). Framtidens medielandskap, demokratin och den sociala sammanhållningen (s. 341-367). I: *Om Sverige i framtiden: En antologi om digitaliseringens möjligheter* (SOU 2015:65). Delbetänkande av Medieutredningen. Fritzes: Stockholm.
- Sundin, O. (2011). Janitors of knowledge: Constructing knowledge in the everyday life of Wikipedia editors. *Journal of Documentation*, 67(5), 840-862.
- Sundin, O. (2015). Invisible search: Information literacy in the Swedish curriculum for compulsory schools. *Nordic Journal of Digital Literacy*, 10, 193-209.
- Sundin, O. & Francke, H. (2009). In search of credibility: Pupils' information practices in learning environments. *Information Research*, 14(4), paper 418. <http://www.informationr.net/ir/14-4/paper418.html> [2018-12-12]
- Thydell, G. (2016). *Elever skriver på Wikipedia: Om att utveckla ett vetenskapligt förhållningssätt.* (Skolportens numrerade artikelserie för utvecklingsarbete i skolan; 6/2016). Skolporten & Nacka kommun. <http://www.skolporten.se/app/uploads/2016/04/undervisning-larande-6-2016.pdf> [2016-09-14]
- Wikipedia (2018-10-09). Trovärdiga källor. https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedia:Trov%C3%A4rdiga_k%C3%A4llor&oldid=43675632 [2018-12-07]
- Wikipedia (2018-11-12). Källhänvisningar. <https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedia:K%C3%A4llh%C3%A4nvisningar&oldid=43847978> [2018-12-07]
- Wilson, P. (1983). *Second-hand knowledge: An inquiry into cognitive authority.* Westport, CT & London: Greenwood Press.
- Wineburg, S. & McGrew, S. (2017). Lateral reading: Reading less and learning more when evaluating digital information. Working Paper No 2017.A1/Stanford History Education Group. <https://ssrn.com/abstract=3048994> [2018-04-25]
- WolframAlpha (2016). *Making the world's knowledge computable.* <https://www.wolframalpha.com/about.html> [2016-08-09]
- Vonderau, P. (2016). The video bubble: Multichannel networks and the transformation of YouTube. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 22(4), 361-375.